

*протоієрей Андрій Шиманович,
кандидат філософських наук (PhD),
для сайту БФ «Академічна ініціатива»
www.academic-initiative.org.ua*

До питання про форми реценції Традиції у православній думці ХХ і ХХІ століть

Концепція церковної Традиції (або Священного Передання), крайні форми її абсолютизації, знані як традиціоналізм, а також вплив патристичних текстів на модерні форми богомислення – це ті магістральні тематичні напрями, які у ХХ столітті були найзатребуванішими та найчастіше досліджуваними багатьма науковцями та мислителями. Від велетнів богословської думки рівня протоієрея Сергія Булгакова, протоієрея Георгія Флоровського, Володимира Лосського та Ярослава Пелікана до будь-якого пересічного академічного вченого – кожен вважав своїм обов’язком у більшому чи меншому обсязі, в тому чи іншому форматі – книзі, дисертації, статті чи доповіді – відреагувати на актуальний порядок денний, сформулювавши своє богословське висловлювання про феномен церковної Традиції та ступінь значущості Отців Церкви для подальшої історії християнської думки.

Не став виключенням із цього правила і канадський православний богослов Пол Ладусьор (1944–2025), авторству якого належить низка різнопланових досліджень, що торкаються означеної тематики. Так, за рік до свого упокоєння в Господі він написав для грецького журналу «Теологія» статтю, яка отримала назву «Традиція, патристичне богослов’я і традиціоналізм у сучасному православ’ї»¹. Як свідчить анотація статті, головна мета автора полягала в тому, аби здійснити компаративний аналіз різних оціночних підходів до святоотцівського набутку і Традиції Церкви, відрефлексувати досвід взаємодії з Отцями у православному богослов’ї ХХ століття, а також поділитися власними роздумами про найбільш конструктивні та плідні способи прочитання патристичних текстів, які можуть бути застосовані в найближчому майбутньому.

Початкова теза П. Ладусьора полягає в тому, що існує принципова відмінність в оцінюванні спадщини Отців (1) представниками російського релігійного ренесансу

¹ Paul Ladouceur, “Tradition, Patristic Theology and Traditionalism in Modern Orthodoxy,” *Θεολογία* 95, no. 1 (2024): 95–114.

кінця XIX – початку XX століть та (2) пізнішим поколінням богословів, що були представниками неопатристичного руху. Ладусьор одразу ж диференціює два відмінних один від одного підходи, властиві кожному з двох напрямів: для перших «роздуми Отців на недогматичні теми є корисним, навіть незамінним орієнтиром для богословської рефлексії, але не абсолютною нормою»², тоді як для других святоотцівська думка – це не тільки неоціненне джерело, а й «норма для всієї теології»³.

Згідно з баченням Булгакова, вчення Отців обумовлене історично, контекстуально, а тому воно відображає глибинні істини, вічну теологію, яка, втім, цілком може бути репрезентована в різних філософських системах та висловлена мовою, що суттєво відрізняється від мови Отців. За Булгаковим, шукати в патристичних текстах готові відповіді на злободенні питання – не наймудріший і не найпродуктивніший підхід. Натомість для Флоровського святоотцівські тексти – феномен незмінної цінності, недсяжна вершина богопізнання, універсальний і надчасовий еталон богословського мислення. Тому істини християнства в принципі неможливо висловити інакше, ніж тією самою лексикою, тією самою філософією, що ними послуговувалися грецькі Отці. Ось чому Флоровський неодноразово пасіонарно заперечував, наприклад, легітимність будь-яких спроб Володимира Соловйова та його послідовників (того ж таки Булгакова) осмислити й виразити християнську істину в поняттях і категоріях німецького ідеалізму початку XIX століття.

Схильність о. Флоровського до абсолютизації історії, його наполягання на неусувній нормативності пізньоантичної християнської думки на світанку церковної історії стали об'єктом викриття з боку Миколи Бердяєва одразу після публікації «Шляхів руського богослов'я» Флоровського у 1937 році. Прихована небезпека підходів Флоровського, на думку філософа, полягала в перетворенні історії на головний *богословський* критерій верифікації істини, а також у трансформації живої, динамічної та змінюваної протягом історії Традиції у фіксований традиціоналізм, котрий, за висловом П. Ладусьора, «заморожує релігійні ідеї та практики в тих самих патернах, що вже існують: Дух більше не може “дихати, де хоче” (Ін. 3:8), а тільки там, де він дихав у минулому»⁴.

² Ladouceur, “Tradition, Patristic Theology,” 95.

³ Ibid., 96.

⁴ Ibid., 98.

У підрозділі «Традиціоналізм у православ'ї» П. Ладусьор торкається проблеми, яка полягає в непоодиноким спробам «канонізувати» творчу спадщину тих християнських мислителів давнини, які були канонізовані Церквою за святість їхнього життя. Цей крок викликає у автора статті справедливий подив, хоча багатьом прибічникам неопатристичної парадигми він видається ледь не самоочевидним. Ладусьор наводить декілька спроб дати дефініцію цим намаганням абсолютизувати патристичні трактати та некритично застосовувати їх як нормативні: для Петроса Василіадіса це «патристичний фундаменталізм»; Алан Браун ідентифікує цей феномен як «патристицизм» або «патрицизм» (*patristicism*); Пантеліс Калаїцидіс послуговується словосполученнями «фундаменталізм традиції» та «фундаменталізм Отців».

Це понятійне винахідництво є цікавим, але не принциповим. Набагато важливішим видається сама ідея про те, що будь-які історичні форми патристичного відродження не повинні призводити до замороження, консервації, муміфікації та лише доксологічного оспівування патристичних текстів. Насправді вони мають бути реципійовані без догматизації – не як інкрустовані діамантами об'єкти для музейного споглядання й вшановування з придилом, захопленням і благоговінням, а радше як носії відбитку від завжди *живого і діючого* в історії Божого Духу. Святоотцівські твори є найкращим свідченням здатності їхніх авторів релевантно й гідно відповідати на вимоги *свого* часу (а не заготовляти наперед ідеальні відповіді на всі можливі питання майбутнього), доказом відкритості Отців до активного діалогу зі світом, їхньої інтелектуальної чутливості, динамічності мислення.

Стосовно православної інтерпретації теорії догматичного розвитку, що її найпалкішим поборником був кардинал Джон Генрі Ньюмен, Ладусьор обстоює тезу щодо необхідності оминати дві екстреми, притаманні як західному, так і східному богослов'ю: (1) категоричне несприйняття будь-якого інтелектуального поступу в осмисленні новозавітної кериґми, аж до відкидання Отців і патристики як буцімто спотвореної, «еллінізованої» форми автентичного християнства (виразником цієї позиції був Адольф фон Гарнак), та (2) беззастережне й надто оптимістичне прийняття вищезгаданої теорії Ньюмена без урахування небезпеки історичної деформації початкової апостольської віри.

Відштовхуючись від однієї з найбільш вдало сформульованих православних позицій з цього питання, що її виразником є протоієрей Ендрю Лаут, свою власну позицію

П. Ладусьор формулює таким чином: «Православні відкидають поняття догматичного розвитку в сенсі відкриття нових доктрин, але визнають, що відбувається поглиблення нашого розуміння і формулювання залогу віри, відкритого Ісусом Христом»⁵. З одного боку, це дозволяє забезпечити й захистити пізніші вираження християнської істини – наприклад, Символи віри або використовувані Отцями античні філософські поняття (*ὁμοούσιος, ὑπόστασις*) – від атак радикальних бібліцистів. З іншого боку, виваженість цієї позиції уможлиблює активну присутність Церкви на будь-якому історичному ідейному полі, її богословську рефлексію в світлі апостольської віри над тими питаннями, які не потрапляли і не могли потрапити у фокус уваги самих апостолів або Отців Церкви. І в цьому контексті мета православних богословів будь-якої історичної епохи полягає не в тому, щоб у той чи інший спосіб тріумфалістично *перевершити* попередній досвід розуміння Божого Одкровення, а щоб дозволити нашим великим попередникам провадити нас до глибшого розуміння віри і наділити нас сміливістю послуговуватися цими вічними вимірами таємниці Христа в гушчині сьогодення.

За спостереженням автора статті, однією з головних характеристик грецького богослов'я початку XXI століття є його широка варіативність та мультиполярність. Ладусьор нараховує шість головних напрямів:

1. Рудименти академічної теології, особливо в системі богословської освіти.
2. Неопатристичний підхід, який продовжує традиції «богослов'я 1960-х років» і втілений, зокрема, Іоанном Зізіуласом.
3. Богословський моралізм досі діючих, але вже менш помітних релігійних братств.
4. Богословський консерватизм або неотрадиціоналізм деяких науковців, ієрархів та представників чернецтва.
5. «Неоправослав'я» Христоса Яннараса та його однодумців.
6. Ревізіоністська критика проекту неопатристичного синтезу, яка виникла в результаті діалогу з сучасністю і пов'язана з не надто вдалою назвою – «постпатристичне богослов'я».

Останньому напрямку канадський дослідник приділяє особливу увагу.

⁵ Ladouceur, "Tradition, Patristic Theology," 107.

До т. зв. постпатристичного богослов'я Ладусьор ставиться з помітною обережністю та стриманістю. Особливо це стосується самого понятійного нововведення, яке теолог називає «підбурювальним і облудним (*inflammatory and misleading*)»⁶. Він нагадує, що концепт «постпатристичного богослов'я» був відчekanений у назві конференції, яка відбулася у Волоській академії богословських студій 3–6 липня 2010 року: «Неопатристичний синтез чи постпатристичне богослов'я: чи може православне богослов'я бути контекстуальним?»⁷. Лейтмотивом конференції стала теза про сумнівність та проблематичність незбалансованого покладання сучасної православної думки лише на греко-візантійську традицію з ігноруванням інших вагомих центрів богословського впливу.

Реакцією на цей новозапропонований плюралістичний дискурс став симпозіум, проведений 15 лютого 2012 року в Піреї, на якому панували протилежні, неотрадиціоналістичні умонастрої. Його учасникам ішлося про необхідність знеславити здобутки модерного православного богослов'я та акцентувати їхню крихкість, включно з неопатристичним проєктом, свхаристійною еклезіологією та шуканнями в царині персоналістичної антропології. Як іронічно зауважує Ладусьор, на зібранні в Піреї «науковий рівень був слабким, натомість риторика – сильною»⁸. Відповідно, ця контрверза між двома опозиційними богословськими таборами грецького православ'я виявилася наскільки гострою, настільки й швидкоплинною, не принісши жодних чи то практичних плодів для повсякденного церковного життя, чи то академічних рішень та теоретичних узагальнень.

Наприкінці дослідження П. Ладусьор згадує декілька спрощених богословських «слоганів», які протягом ХХ століття були узагальнювальними маркерами того чи іншого підходу до взаємодії зі святоотцівською спадщиною: «Назад до Отців!» (неопатристика), «Далі за Отців!» або навіть «За межі Отців!» (російський релігійний ренесанс). Однак сам дослідник віддає перевагу заклику, який запропонував Августин Кесідей з Університету Глазго – «Вперед разом з Отцями!». Ця формула прекрасно

⁶ Ladouceur, "Tradition, Patristic Theology," 110.

⁷ У статті П. Ладусьор помилково наводить злегка змінену назву конференції. За його версією, вона називалася «Патристичне чи "постпатристичне" богослов'я: чи може православне богослов'я бути контекстуальним?». Пересвідчитися в тому, яка назва є правильною, а також ознайомитися з темами доповідей можна на с. 14–17 програми заходів Академії богословських студій Димитріадської митрополії на 2009–2010 академічний рік: https://www.acadimia.org/images/pdf_doc_more/2010/program/2010_05_16_p_2009_2010_en_file_01.pdf

⁸ Ladouceur, "Tradition, Patristic Theology," 110.

поєднує в собі вірність Отцям та динамічну відкритість до нових викликів. З одного боку, це гасло уникає зухвалого й самовпевненого відриву від патристичної традиції. З іншого боку, в ньому прочитується націленість на майбутнє, а тому воно запобігає сковзанню в статичне й знеживлене «богослов'я повторення» (чого, до речі, остерігався й о. Флоровський). Підсумкова теза П. Ладусьора, з якою важко не солідаризуватися, виглядає так: «Врівноважене ставлення до патристичної теології як вказівної, але не вирішальної, є найдоречнішим для продовження справи Христа в сучасному світі»⁹.

Зауважимо, що рецензована стаття була би наближеною до досконалості, якби автор не оминув увагою найсучасніші способи використання патристики у контексті задекларованої постмодерністами кризи класичної метафізики та чимдалі більш виразної індиферентності до естетичного та екстатичного виміру богословської істини. Наприклад, чудовим завершенням цього дослідження міг би стати бодай побіжний огляд досвіду прочитання Отців – особливо святителя Григорія Ниського¹⁰ – одним із найвидатніших православних філософів сучасності Девідом Бентлі Хартом, порівнявши котрого навіть з Августином або Аквінатором за рівнем ерудиції та широтою охоплених тем, ми не ризикнемо зісковзнути в невиправдану гіперболізацію.

В контексті досліджуваної проблематики щодо цінності Традиції, актуальності Отців та небезпек традиціоналізму слід зауважити, що сучасному богословському словнику бракує нейтральної, емоційно не забарвленої категоріально-понятійної конструкції, що позначала би християн, які з пошаною ставляться до Традиції, визнають регулятивну функцію патристики, водночас не будучи замкненими в парадигмах минулого і відгородженими від сучасних проблем. Ригористи, зелоти (ревнителі), охранителі, консерватори, фундаменталісти, традиціоналісти – жодне з цих понять не є навіть більш-менш прийнятним термінологічним рішенням, не позбавленим негативних конотацій, і кожне з них змальовує означувану спільноту в спотвореному, несприятливому світлі.

Український філософ Андрій Дахній влучно вказав на засадничий проблемний нерв у сучасному ставленні до тих, хто розпізнає в певному історичному періоді та його здобутках нормативну функцію, а не лише сліди віджилої архаїки: «Коли панівною

⁹ Ladouceur, "Tradition, Patristic Theology," 113.

¹⁰ Наприклад, див.: Девід Харт, *Красота бесконечного: Эстетика христианской истины* (М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2010), 283–318, 603–616.

стає установка на беззастережне поцінування чогось нового, свіжого, якомога більш оригінального, і ця новизна й оригінальність стають, по суті, чимось самоцінним, то годі сподіватися на позитивний резонанс традиційних речей»¹¹. Не те щоб відсутність якогось одного універсального «парасолькового» поняття була надважливою для Церкви проблемою, що потребує негайного вирішення. Однак доволі цікавою і симптоматичною для нашого часу є ситуація, за якої весь арсенал наразі запропонованих понять свідчить про пряме або імпліцитно зашите в них зверхнє, зневажливо-іронічне ставлення до позначуваної цими лексемами категорії християн.

Поняття *ригоризм* означає непохитне, безкомпромісне обстоювання певних принципів на межі сліпого антигуманного або антиінтелектуального фанатизму. Сповідувані ригористами світоглядні максими сприймаються ними винятково як неусувні імперативи, будь-яке обговорення яких – не кажучи вже про їхню ревізію й переоцінку – в принципі унеможливлене. *Зелотами* (грец. *ζηλωτής*, *οἱ, ὁ* – ревнитель, прихильник, обожнювач)¹² передовсім називали представників радикального релігійно-політичного руху національно-теократичного характеру, націленого на незалежнення євреїв Іудеї I ст. після Р. Х. від римського панування. По-перше, політичні цілепокладання зелотів, уґрунтовані на зневазі до римської культури, а також, по-друге, їхній намір обмежити елліністичний вплив на іудейську спільноту роблять абсурдним використання поняття *зелоти* по відношенню до поціновувачів пізньоантичної грецької та латинської інтелектуальної традиції. Термін *охранителі* (власне, як і *консерватори*) категоріально ідентифікує тих, чиї прагнення обмежуються бажанням лише боронити наявні здобутки без їх креативної адаптації чи то примноження або законсервувати напрацювання попередніх поколінь, тим самим убивши в них все живе і життєдайне. Слово *фундаменталісти* хоча і є похідним від нейтрального латинського поняття (лат. *fundāmentum, ī* – фундамент, основа)¹³, на нинішньому історичному етапі, окрім усього іншого, воно надовго заплямоване й скомпрометоване усталеним словосполученням *ісламський фундаменталізм*, яке позначає безапеляційне й агресивне явище, сумновідоме завдяки своїм зовнішнім соціальним проявам. На тлі геніальної і широковідомої сентенції Ярослава Пелікана

¹¹ Андрій Дахній, *Нариси історії західної філософії XIX–XX ст.: навч. посібник* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015), 463.

¹² Александр Давидович Вейсман, *Греческо-русский словарь*, репринт V-го издания 1899 г. (М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2006), 577.

¹³ Иосиф Хананович Дворецкий, *Латинско-русский словарь*, 11-е изд., стереотип. (М.: Рус. яз.–Медиа, 2008), 341.

(«Традиція – це жива віра померлих, а традиціоналізм – це мертва віра живих»), використання останнього з досліджуваних понять (*традиціоналісти*) теж видається вкрай сумнівним і навряд чи можливим.

Лишається висловити надію на словотворчу креативність тих, хто не дистанціюється від здобутків церковного минулого і водночас не страждає богословським ескапізмом чи то аутизмом по відношенню до сучасності, володіючи мистецтвом відмежування церковної Традиції від людських традицій, неоціненого, універсального та надчасового – від опосередкованого, мінливого і темпорально обумовленого. Ідеться про великий сегмент богословів та вірян, які чітко усвідомлюють, що адаптивність, гнучкість, еластичність Традиції є однією з умов пролонгації її існування в майбутньому. Ці люди з урівноваженістю та поміркованістю визнають трактати Отців та інші класичні елементи живої Традиції корисним орієнтиром для власного богословствування, але не підносять їх до статусу всевизначального критерія або кінцевої богословської істини. Це ті люди, які розпізнають *провіденційну* логіку розгортання Традиції в історії під дією Святого Божого Духа, а не просто сприймають її як суху суму накопичених артефактів – патристичних текстів, канонів, соборних постанов, плодів літургічної та іконописної творчості.

Додамо лише декілька ремарок щодо ситуації в сучасному українському богослов'ї. Останніми роками простежується цікава й обнадійлива тенденція, що свідчить про поступове накопичення в богословській думці України неабиякого інтеграційного екуменічного потенціалу: представники тієї чи іншої християнської конфесії чимдалі частіше присвячують свої наукові розвідки напрацюванням теологів або філософів із інших конфесійних таборів. Наприклад, протестант Ростислав Ткаченко у 2019 році захистив блискуче написану англійською мовою дисертацію на тему «Філософська теологія Петра Ломбардського»¹⁴. Інший представник українського протестантизму Анатолій Денисенко того самого року видав книгу¹⁵ про латиноамериканський рух богослов'я визволення, який став серйозним викликом усталеному погляду Римо-Католицької Церкви на природу соціальної дійсності. Автор цих рядків, будучи православним священнослужителем, одночасно є автором двох монографій про

¹⁴ Ростислав Ткаченко, *Peter Lombard's Philosophical Theology* (К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2019).

¹⁵ Анатолій Денисенко, *Теологія визволення: ідеї, критика, перспективи* (К.: Дух і літера, 2019).

найвагоміші здобутки протестантської¹⁶ та католицької¹⁷ теології ХХ століття. Що ж стосується головної теми цього огляду – способів інтерпретації Традиції в рамках православного неопатристичного проєкту, – то в якості свіжого погляду на це питання «зі сторони» є сенс ознайомитися з роботою протестантського дослідника Едуарда Саблона Лейви «Концепт передання у російській православній неопатристичній думці»¹⁸. Ця розвідка, захищена у 2020 році як дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук, містить незаангажований і нетривіальний порівняльний огляд концепцій Передання (1) в дореволюційній православній думці у працях архієпископа Феофана (Прокоповича), митрополита Макарія (Булгакова), Олексія Хомякова, Миколи Бердяєва, (2) в неопатристичному синтезі протоієрея Георгія Флоровського та (3) у містично-апофатичному вченні про богопізнання Володимира Лосського.

¹⁶ Андрій Шиманович, *Біблійна екзегетика Карла Барта: Монографія* (Черкаси: Видавць Олександр Третяков, 2022).

¹⁷ Андрій Шиманович, прот. *Католицькі рухи релігійного оновлення ХХ століття: модернізм, неотомізм, «нова теологія»* : монографія (К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2025).

¹⁸ Едуард Саблон Лейва, *Концепт передання у російській православній неопатристичній думці* (К.: Дух і літера, 2022).